

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-12-76-44>

УДК 373.014.614:352.07:929.7(477.54)"185/191"

Проць Н.В.Центральна наукова бібліотека
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна**УЧАСТЬ ДВОРЯН ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ СИСТЕМИ
ТА ПІДВИЩЕННІ ЯКОСТІ ОСВІТИ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
(ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)**

Анотація. Проблематика даної статті висвітлює діяльність гласних органів місцевого самоврядування Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Незважаючи на встановленість, переважну більшість гласних у земствах становили дворяни. Не перебільшуючи заслуги дворянства, можна сказати, що вони виявилися досить активними діячами, які вирішували нагальні проблеми освітньо-культурного життя губернії. Одним із головних напрямків їхньої діяльності було поширення грамотності серед населення. Саме ці питання потребують глибокого вивчення, бо зумовлені реалізацією різнобічних земських проектів у галузі народної освіти. Зокрема стаття розкриває вплив дворянських гласних на розгалуження системи шкільних навчальних закладів у губернії. Проаналізовано діяльність окремих представників дворянського стану, які цілеспрямовано ініціювали, запроваджували і втілювали в життя проекти щодо підвищення освітнього рівня населення губернії.

Ключові слова: Харківська губернія, дворянство, гласні, соціальний склад, земства, органи місцевого самоврядування, народна освіта.

Prots NataliaCentral Scientific Library of
V.N. Karasin Kharkiv National University**PARTICIPATION OF THE NOBLE SOCIETY OF THE MUNICIPAL AGENCIES
IN THE SCHOOL SYSTEM DEVELOPMENT AND EDUCATION IMPROVEMENT
IN KHARKIV PROVINCE (LATE XIX – EARLY XX CENTURY)**

Summary. This article highlights the public activities of Kharkiv province in the late XIX – early XX century. Despite the municipality institutions omnipotence, the most municipality well-knowns were from the upper society. Being fair about the upper society merits, we can say that they were quite active characters, who solved the actual problems of the educational and cultural life of the municipality. One of the main areas of their activity was the introduction of literacy to the population. Many scientific studies are devoted to the history of local self-government agencies. The researchers of the XIX–XIX centuries as well as the modern scientists, considered these issues. However, some aspects of the local upper society activities of the Kharkiv province municipal authorities have not been clarified. These issues require deep study, as they are conditioned with various municipal public education projects. In particular, the article reveals the influence of the upper society well-knowns on the province school diversification. The activity of certain upper society representatives who purposefully initiated, implemented and fulfilled the projects on provincials' educational level improvement has been analyzed. As the noble society prevailed both in the governing and in the executive bodies, certain urgent issues required their decision. But the upper society of Kharkiv province did not further their interests. They were liable for agricultural development, health care, trade, public education, etc. The people education imposed liability on the well-knowns for the opening of public schools, agricultural vocational schools, trade schools. Despite the controversy of the upper society well-knowns, the province still tended to develop both in the number of students and in the number of schools. The manufacturing industry development, introduction of new agricultural and cultivation processes, as well as the trade development resulted in municipalities opening and maintaining trade schools and agricultural and tenacity schools. Thus, the interests and motivations of the upper society representatives among the municipality well-knowns had a significant impact on the activity of the local municipal authorities as a whole, which ultimately brought to the decision-making, resolutions and implementation of education development projects in the province. To summarize the conducted research, we can say that the liabilities of the territorial self-government bodies of Kharkiv province were completed to some extent.

Keywords: nobles, vowels, social composition, zemstvos, local authorities, public education.

Постановка проблеми. На нинішньому етапі реформування органів місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, актуальною постає проблема ефективності соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку регіонів. Головною метою реформ є розширення компетенції місцевих територіальних громад для створення можливостей самостійного вирішення питань місцевого значення. Отже, нам представляється необхідність звернутися до вивчення історичного досві-

ду діяльності гласних органів місцевого самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, актуальним залишається з'ясування ролі дворянства земських установ у розширенні мережі шкільних навчальних закладів та безпосередньої участі у підвищенні якості освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Діяльність земських установ завжди перебувала у центрі уваги і достатньо розкрита у вітчизняній історіографії. Але, дослідницький інтерес здебільшого був сконцентрований на

впровадженні земської реформи та прикладних аспектах функціонування земств. Джерельну базу дослідження репрезентує значний об'єм документів [12; 19–29; 40–44; 52–56; 59–60].

Важливу інформацію стосовно діяльності та соціального складу органів місцевого самоврядування надали О.А. Головачов [8], В.П. Безобразов [1], Д.Л. Мордовцев [36] та О.Д. Пазухін [38], В.Ю. Скалон [57], П.Л. Корф [31], Г.О. Єврейнов [15] та В.І. Чарнолуський [66]. Фундаментальна праця Б.Б. Веселовського [3–6] висвітлює різнопланову земську практичну діяльність дворянських гласних.

Дослідники радянської доби, наприклад Л.Г. Захарова [17], Н.М. Пірумова [39], В.С. Дякін [14] визначили відмінності соціального складу земств, підкреслили станові дворянські інтереси земських лібералів Харківської губернії та відмітили, що саме соціальна структура викликала розбіжності інтересів у земствах.

Суттєвий внесок у розробку питання щодо різних напрямків діяльності дворянства у земствах на регіональному рівні були розпочаті сучасними українськими дослідниками І.О. Кочергіним [32], Л.Ф. Циганенко [67], Н.В. Проць [45–47]. Роль земств України у процесі становлення та розвитку народної освіти визначили В.В. Курченко [34], О.І. Мармазова [35], І.В. Захарова [16] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогодні соціально-економічна діяльність земств достатньо висвітлена у наукових дослідженнях. Але не всі складові земської реформи в повному обсязі відображені в історіографії. Додаткового вивчення потребує соціальний склад місцевих органів самоуправління та безпосередня роль дворянства у земствах. Таким чином, брак наукових досліджень не дає повного уявлення про вплив місцевого дворянства на формування освітніх установ Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Мета статті. Автор даної наукової розвідки має за мету показати важливе значення діяльності дворянства у земських установах Харківської губернії та висвітлює основні аспекти їхньої роботи, які переконливо свідчать про значний внесок у справу розбудови народної освіти.

Виклад основного матеріалу. Земські установи Харківської губернії розпочали свою роботу 1865 р. у рамках російського законодавства про місцеве самоврядування на основі «Положення про земські установи» [40]. Для забезпечення нормальної діяльності земств була створена чітка структура завідування справами. Як у губернії так і у повітах, нові виборчі структури управління займалися тільки справами місцевого господарства, призначених для обслуговування населення. Ними виступали розпорядчі органи – земські збори, і виконавчі – земські управи. Збори вирішували важливі проблеми стратегічного характеру, а управи здійснювали поточне керівництво [42, с. 2].

Як і передбачалося законом, чільне місце у земстві відводилося дворянству, частка яких поступово збільшувалася. Свідченням цього є результати виборів у Харківській губернії за 1865–1914 рр. Так, у одинадцяти повітових земських зборах відсоток дворян зріс від 39,46% до

60,42%, тоді як селян зменшився від 35,3% до 29,67%, купців і міщан від 13,04% до 9,89%, духовенство складало лише 3,39%. «Положенням про земські установи» від 12 липня 1890 р. священно-і церковнослужителі зовсім позбавлялися виборчих прав [41], а дворянському стану надавалося ще більше переваг. За відповідний період у губернських зборах дворяни також посилили свої позиції – від 75,8% до 77,7%. Відповідно частка селян зменшилася від 11,7% до 8,88%, купців та міщан – від 12,5% до 6,66%. Питома вага дворян у повітових управах теж зросла від 61,7% до 79,54%, а у складі губернської – від 80,0% до 100% [45, с. 56].

Із наведених даних бачимо тенденцію не тільки утримання а й зміцнення позицій дворян як у розпорядчих так і у виконавчих органах. Цілком природно, що селянство, яке становило у земстві близько 10%, не могло впливати на їхню політику. Слід зазначити, що значна частина гласних від селянства була неграмотною. Так, на земських зборах Харківського повіту 17 травня 1866 р. із тринадцяти гласних семеро не могли підписати журнали і прочитати постанови зборів [28, с. 4]. Отже, це є підтвердженням того, що царський уряд прагнув зберегти панування дворянського стану як у центральному апараті управління так і у органах місцевого рівня.

Новостворені органи місцевого самоврядування відповідали за розвиток сільського господарства, комунікацій, охорону здоров'я, торгівлі, народної освіти та ін. Сфера діяльності у турботі про народну освіту покладала на земства відповідальність за відкриття народних, сільськогосподарських професійних шкіл, ремісничих училищ. Уряд, усунувшись від фінансування навчальних закладів переклав матеріальне забезпечення на земства. А от складати програму навчання та контролювати навчально-виховний процес земства не мали права. У таких умовах земства здійснювали підготовку вчителів, рекомендували кандидатів на вчительські посади, проводили вибори попечителів училищ, перевіряли порядок звітності кошторису [51, с. 37].

Таким чином, державна адміністрація взяла під свій пильний контроль не тільки суспільно-політичну, а й адміністративно-господарську діяльність земців. Згідно законодавства їх постанови, позики, проекти кошторисів, обрання на посади – всі ці питання розглядалися і затверджувалися на рівні губернатора або міністра внутрішніх справ [42, с. 38]. Права земств у шкільній діяльності визначалися «Положенням про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. який поширювався і на Харківський учбовий округ [43, с. 1226].

Ситуація з народною освітою та грамотністю населення напередодні реформи була вкрай складною. Лише 6% населення Російської імперії були грамотними [49, с. 206]. Порівняно з іншими губерніями, стан народної освіти у Харківській губернії у 1860-х роках теж не займав передового місця. Шкільні приміщення та меблі знаходилися у жахливих умовах. Як зазначав губернський гласний, член Харківської губернської земської управи, таємний радник Г.П. Данилевський, на 1 січня 1864 р. у губернії існувало 285 народних шкіл у яких навчалося 2790 учнів селян. Таким

чином, на 133 особи селянського стану припадав тільки один учень. У губернії існували села, де на 300 душ населення не було жодної письмений людини [11, с. 533–535].

Незважаючи на фінансову обмеженість, губернські та повітові земства намагалися надавати посильну матеріальну допомогу навчальним закладам. Не викликає сумніву, що у діяльності земств значну роль відігравали гласні, обрані від дворянського стану. Хоча український історик М.Є. Слабченко і вказував, що «дворянство вимагало собі місця на життєвому бенкеті, а якщо дворянин і цікавиться земством, то тільки заради своєї користі» [58, с. 88]. Та все ж таки, ми не можемо цілком погодитися із твердженням, що дворяни йшли у земство тільки щоб лобювати свої інтереси. Численні адреси, клопотання, проекти, доповіді земських діячів з найгостріших соціальних проблем свідчать про те, що частина дворянства губернії ніяк не хотіла миритися з існуючими порядками і дуже часто першими вносила найважливіші проекти.

Вже на першому засіданні Харківських губернських зборів у 1865 р. було запропоновано проект загальної обов'язкової освіти. Гласні губернського земства відклали розгляд цього питання, але запропонували обговорити шляхи розвитку народної освіти: стан училищ, їхні потреби та засоби для існування. Але, проти запровадження загальної освіти категорично виступив предводитель харківського дворянства, губернський гласний А.Р. Шидловський. Надалі із питанням обов'язкового навчання гласні Харківського повітового земства зіткнулися на засіданні 19 травня 1866 р. Першим відгукнувся на цю проблему голова Харківської повітової управи Є.С. Гордієнко. Він зауважив, що земство звичайно ж піде назустріч поширенню у народі грамотності. Та чи бажає селянин навчатися, коли в нього на це не має а ні грошей, а ні вільного часу, і для нього важливішою є соха, а ніж книга. Єгор Семенович дійшов висновку, що облаштування шкіл та їх утримання повинні здійснювати сільські товариства за рахунок їхніх податків на землю та інше майно. Він наголошував на залученні місцевих земств до вирішення проблем народної освіти виходячи із їхніх фінансових можливостей [28, с. 44].

Те, наскільки земські діячі були відповідальними за освітню справу, мало значний вплив на результати їхньої роботи. Подальші шляхи і засоби для розвитку земської освіти були обговорені на губернських зборах 18 грудня 1866 р. Голова училищної ради Д.М. Деларю зазначив, що низький рівень грамотності селянства підривав економічне положення губернії. Данило Михайлович постійно підіймав питання про асигнацію коштів для виплати сільським вчителям, на придбання підручників, ініціював безкоштовну видачу квитків на отримання коней для проїзду в сільську місцевість, піклувався про викладацький склад. Проте не оминув він і станових інтересів, зауваживши, що через неосвіченість селянства страждали землевласники та купці, які не можуть «з нерозвинутими робочими» взяти раціональне господарство [19; 20, с. 129; 21, с. 205–208]. У той же час Г.П. Данилевський порадив земствам матеріально забезпечити се-

лянські товариства, інакше селяни стануть грамотними лише у 2020 р. [19, с. 84]. І вже у 1869 р. із 3000 руб. земського кошторису Харківського повіту тільки на народну освіту управа витратила 2478 руб. 7 коп.: 1517 руб. 48 коп. йшло на допомогу сільським школам, 873 руб. 9 коп. на навчальні посібники, на утримання стипендіатів витрачено 87 руб. 50 коп. [22, с. 35].

Однак на початку своєї діяльності переважна більшість земців не надто переймалися освітньою темою. На початку 70-х рр. XIX ст. початкові народні училища перебували на утриманні сільських громад, а земські витрати були незначними. Навіть наприкінці 1870-х рр. сільські товариства майже повністю утримували земські школи, забезпечували їх навчальними посібниками і виплачували 45% заробітної плати учителям. Та й боку царського уряду земські школи підтримки не знаходили [3, с. 471]. Про незадовільний стан освіти зазначав голова Харківської губернської управи полковник гвардії-ротмістр З.І. Бекарюков. Це питання неодноразово викликало суперечності між таємним секретарем М.М. Шидловським, який вважав продовольче питання важливішим за освіту, та О.О. Кириловим, прихильником народної освіти [24, с. 6].

Тільки розпочинаючи з другої половини 1870-х рр. земства зосередили свою увагу на навчальних закладах [8, с. 209]. Цьому сприяли декілька факторів. Рескрипт 25 грудня 1873 р. Олександра II на ім'я міністра народної освіти закликав дворянство «стати на варті народної школи» та введення «Положення про народну освіту» 1874 р., яке надавало земствам право нарівні із міськими і сільськими товариствами та приватними особами відкривати й утримувати навчальні заклади. В свою чергу, управління початковою народною школою повністю підпорядковувалося дирекціям народних училищ Міністерства народної освіти та голові повітової училищної ради, яким виступав повітовий предводитель дворянства [44, с. 5]. Проте, не дивлячись на всі обмеження, процес розвитку земської школи вже ніщо не змогло зупинити.

У 1879 р. на розгляд земських зборів Харківського повіту була подана заява члена училищної ради М.М. Гончарова, який був занепокоєний економічним та культурним становищем селянства губернії. Він зауважив, що селяни повинні були отримувати більший прибуток з головного і виключного джерела – землі. Тому, вихід із скрутної ситуації він вбачав у розвитку не тільки шкільництва, а й ремесел та промислів, які б забезпечували селян роботою [25, с. 90]. Проте не всі дворянські гласні були прихильниками змін. Так, член Харківської земської управи А.Ф. Павловський взагалі вважав земські витрати на освіту марними, з огляду на те, що у земстві не існувало керівництва освітньою справою, отже земство не мало права назначати вчителів [24, с. 46].

Незважаючи на деякі суперечності у лавах дворянських гласних, у губернії все ж таки спостерігалася тенденція розвитку і по кількості учнів і по кількості шкіл. Серед сил, які просували шкільну справу головне місце належало земству, яке було головним джерелом виділення коштів для народної освіти. Майже половину всіх коштів у 1880-х рр. виділяли повітові земства,

сільські товариства давали біля 34%, тоді як держава та приватні особи тільки 18% [62, с. 134]. Земства Харківської губернії діяли значно ефективніше порівняно з Бессарабською губернією, де земства фінансували громадські школи лише на 4%, утримання шкіл до кінця XIX ст. майже повністю знаходилося на забезпеченні сільських громад [65, с. 342].

Наприклад, у 1880 р. на утримання народних училищ губернії надійшло 128889 руб., у тому числі 11263 руб. – від держави, 43103 руб. – від сільських товариств, значну частку витратили повітові земства – 61766 руб. Втім останні вкрай нерівномірно виділяли кошти на справу народної освіти. Найбільше витрачало Старобільське земство – 16407 руб., а Зміївське та Богодухівське земства тільки 276 руб. і 416 руб. відповідно, та й витрати були непропорційними до кількості учнів у повітах. Основна стаття витрат, а це 73% йшло на заробітну плату вчителям, 16% – на оренду приміщення, 8% – на навчальні посібники. Ми бачимо, що значний відсоток витрачався на оренду, тому що тільки 14% шкіл мали свої приміщення, а 67% розміщувалися у будинках сільських товариств [62, с. 134].

Слід зазначити, що нерівномірне фінансування освіти повітовими земствами в цілому не впливало на їхню діяльність. Більш того, земські витрати у цій справі характеризуються змінами на краще. Так, якщо у 1871 р. на розвиток освіти губернії було затрачено 57653 руб., то у 1875 р. – 122632 руб., у 1880 р. – 178592 руб., у 1885 р. – 244405 руб., у 1890 р. – 279631 руб., у 1895 р. – 381608 руб. [52-56]. За ці кошти земства закупляли підручники та письмове приладдя для шкіл, оплачували працю вчителів. Селяни піклувалися про освітлення та опалення шкіл, винаймали охоронців та прибиральниць [6, с. 13].

Звичайно, що фінансова допомога земств значно покращила стан народної освіти у губернії. Розвиток шкільництва мав позитивні зрушення. Так, якщо у 1861 р. у Харківській губернії існувало тільки 70 шкіл, то у 1880 р. діяло вже 362 сільські земські школи, а у 1884 р. – 442 школи, із них 416 – початкові народні училища, 19 – двокласні, і 7 – церковно-приходські і недільні. Освіту здобували більше 30 тисяч учнів, із них 4 тисячі дівчаток і 26 тисяч хлопчаків [62, с. 126].

Земське фінансування народної освіти збільшувалося і в інших українських губерніях. Так, якщо у Харківській губернії з 1871 до 1903 рр. воно зросло на 93%, то у Чернігівській за відповідний період – на 90%, у Полтавській – з 1871 до 1908 рр. – на 96%, а у Катеринославській з 1871 по 1911 рр. – на 88% [35, с. 14]. Та вжиті земством заходи виявилися недостатніми, бо зафіксовані земськими статистами переписи за 1881–1883 рр. показали, що загальний відсоток грамотного населення у Харківській губернії становив лише 6,2%. У Полтавській губернії цей показник становив 6%, у Чернігівській – 5,3% [2, с. 24]. Загальний показник грамотних в Україні на початку 80-х рр. XIX ст. був занадто низьким, і становив лише 4,5% [62, с. 221].

Поліпшити становище початкової та середньої освіти у Харківській губернії а також підвищити рівень грамотності населення взяли на себе представники дворянської верстви міс-

цевих земств. Так, на початку 70-х рр. XIX ст. у Сумському повіті школи та ремісничі училища працювали виключно за рахунок селянських товариств і у безпосередньому розпорядженні волосного начальства [68]. У 1872 р. земський гласний, дворянин Сумського повіту Н.А. Савич представив губернським зборам проект організації народних шкіл у Сумському повіті. На його думку, навчання потрібне не тільки для отримання грошових вигід від знань, а й для того, щоб виховати гідне підростаюче покоління. Для облаштування початкових шкіл земствам було запропоновано знаходити вчителів і виплачувати їм жалування, організувати вчительські з'їзди, контролювати не тільки розклад і часи занять, але й встановити контроль за школами і вчителями. При цьому сільським товариствам пропонувалося взяти на себе частину витрат і надавалося право на пошук приміщення, щоб воно було зручним у педагогічному і гігієнічному відношенні. Для реалізації цього проекту Н.А. Савич просив збори виділити 4100 руб. для відкриття 22-х земських шкіл. Збори постановили внести до кошторису 4000 руб., та влаштувати емеритальну касу для вчителів, виділяючи по 500 руб. щорічно [69]. У результаті ухваленого положення станом на 1874 р. у Сумському повіті існувало 17 земських шкіл, у яких навчалися 761 хлопець і 63 дівчини. На утримання зазначених шкіл було витрачено 2554 руб. У наступному році кількість шкіл зросла до 20, а кількість учнів збільшилася до 826 хлопчаків і 71 дівчинки. Крім того, у 1877 р. у повіті діяло 25 земських училищ, випускники яких мали пільги при відбаванні військової повинності. Більшу половину витрат на розвиток освіти взяло на себе Сумське земство, завдяки цьому кількість земських шкіл і училищ в повіті зростала з року в рік [70].

Своїм безпосереднім обов'язком дворянство губернії вважало надання допомоги у справі розбудови народної освіти. Так, на засіданні повітових зборів у 1874 р. гласними була висловлена готовність боротьби з неучтвом. Серед них гласні від землевласників Харківського повіту Є.С. Гордієнко, О.А. Щербінін, Б.Г. Філонов та А.Г. Канівальський. Вони працювали не тільки на користь земства, а й за свій рахунок утримували школи для своїх колишніх селян [23, с. 152]. Дійсно, як писав В.І. Чарнолуський, у земстві об'єдналися люди самих різних соціальних інтересів для того, щоб підняти рівень культури та освіти [66, с. 287]. Такі інтереси були притаманні гласним Харківського земства, бо на зборах прислуховувались не тільки до пропозицій дворян, а й затверджували заяви селян. Так, у 1876 р. гласний від селянського товариства Харківського повіту В.В. Задерихвіст повідомив збори про згорівшу школу у селі Борщевій. Збори постановили надати Борщівському товариству до страхової суми допомогу у розмірі 150 руб. на будівництво нового навчального закладу [24, с. 65].

Активними та ініціативними виявилися члени Харківської губернської управи З.І. Бекарюков і В.І. Бекарюков, Є.С. Гордієнко і А.А. Телятніков. Так, голова губернської управи З.І. Бекарюков поставив на головне місце обов'язкову підтримку земствами народної освіти. У 1877 р. завдяки його активності було ухвалено постанову про об-

лаштування 11 зразкових двохкласних училищ. На будівництво та ремонт приміщень було асигновано 10 тис. руб. [6, с. 318].

Розвиток фабрично-заводської промисловості, впровадження нової сільськогосподарської техніки та застосування нових технологій вирощування культур, а також розвиток торгівлі, потребували професійної освіти для працівників цих галузей. Тому, нові економічні відносини значно підвищили інтерес дворян-землевласників та підприємців-фабрикантів до збільшення свого прибутку і розвитку господарств. Це обумовило земства відкривати та утримувати ремісничі училища для підготовки фахівців. Із 70-х рр. XIX ст. земства розпочали діяльність зі створення початкових професійних ремісничих та сільськогосподарських шкіл. Активно діяла у цьому напрямку губернська управа. На сесії губернських зборів 18 грудня 1875 р., гласні, зокрема З.І. Бекарюков, Н.В. Розаліон-Сошальський, Є.С. Гордієнко, В.А. Кочетов направили клопотання Міністерству народної освіти про відкриття реального училища в Ізюмі та Куп'янську. Згодом такі училища були відкриті. Були виділені кошти і на заснування ремісничих училищ у Слов'янську, Лебедині та Охтирці [25, с. 238]. У грудні 1877 р. завідувач будівництвом Харківського реального училища, гласний Д.М. Бразоль звернувся до губернського земства щодо виділення 9781 руб. 77 коп. на завершення будівництва училища. Губернські збори 17 грудня 1877 р. знайшли можливість асигнувати тільки половину суми, а вже кошторисом на 1878 р. на реальні училища асигнували 20000 руб. [62].

Наступним кроком у роботі дворянських земських гласних була справа відкриття у кожному повіті по одному ремісничому училищу. Результативним для цього стали чергові губернські збори 7 грудня 1879 р. Земством було асигновано на одноразові витрати училищам 38500 руб., а на їх щорічне утримання – 14300 руб. [33, с. 208]. У подальшій роботі земські діячі не відходили від своїх планів. Так, у 1897 р. гласні ухвалення рішення Є.Р. Клевезала щодо надання позики у розмірі 8000 руб. Краснокутському міському товариству для будівництва міського училища [26, с. 50].

Отже, незважаючи на привілейованість дворянського стану, діяльність його представників у земствах щодо розширення навчальних закладів виявилася досить плідною. Завдяки їхнім зусиллям відкривалися не тільки початкові школи, а й училища, в яких діти освоювали ремісничі професії.

Для розвитку народної освіти повітові земства свої витрати розподіляли по-різному. Так, Харківське і Зміївське земства особливої нагальної уваги питанню шкільної освіти не приділяли. Тому на школи у 1877 р. виділялося тільки 5,5% кошторису, а Зміївське і того менше – 0,2%. Цього ж року Вовчанські земські збори заклали на школи 22,4% кошторису. Це сприяло тому, що у повіті до 1880 р. було відкрито 44 школи [6, с. 320]. Проте, коли до керівництва Вовчанською земською управою у 1888 р. прийшли консервативно настроєні земці на чолі з А.М. Федосевим, то витрати на школи зменшились. Внаслідок недостатнього фінансування за два роки у повіті відкрилося тільки 10 шкіл. Однак, коли у 1895 р. опозиційна гру-

па В.Г. Колокольцева і К.З. Бекарюкова отримала перемогу, то одразу ж винесли на розгляд проект про загальну народну освіту. Але цей проект було відхилено: 15 гласних губернського земства проти 13. Земські начальники Земборський і Велинський та голова управи А.М. Федосеев взагалі визнали його «несвоечасним». Дебати про відкриття шкіл продовжувалися до 1897 р. Цього ж року на чолі управи став граф В.Г. Колокольцев [6, с. 323]. Після свого обрання головою повітової управи, Василь Григорович розпочав бурхливу діяльність. Збільшилося асигнування, відкривалися нові земські школи, реальні училища, бібліотеки. Згідно статистичних даних за 1910 р. у Вовчанському повіті функціонувало 153 земські школи і 14 бібліотек [59].

Не менш важливою була діяльність Є.С. Гордієнко. Дворянин, професор Харківського університету, голова Харківської повітової земської управи, він не тільки вказував на наявні недоліки, а й сам намагався їх виправляти. У 1892 р. він передав до Харківської контори Державного банку 8000 руб., відсотки з яких йшли на забезпечення земських початкових народних училищ. У своєму маєтку Кадниця Харківського повіту в 1893 р. за свої кошти на власному подвір'ї він збудував земську народну школу, забезпечивши її необхідними посібниками та письмовим приладдям, перерахувавши 6000 руб. на її утримання. Відкриття школи відбулося 15 грудня 1893 р., а у квітні 1894 р. голова Харківської повітової земської управи І.П. Флота запропонував присвоїти Кадничанській школі ім'я засновника – Є.С. Гордієнко, це відбулося за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ 10 вересня 1894 р. [9].

Для покращення ситуації у галузі народної освіти гласні губернських зборів постійно піднімали питання про користь освіти та розширювали роботу. Так, на черговій сесії 1896 р. завдяки клопотанням дворян М.М. Баженова, М.М. Ковалевського та В.Г. Колокольцева, губернське земство виділило допомогу у розмірі 50 тис. руб. Харківському товариству грамотності на будівництво народної школи вищого типу у слободі Нова Водолага Валківського повіту, яка згодом була побудована [3, с. 324].

З розумінням критичного стану народної освіти на засіданні зборів 1897 р. виступив голова губернської управи, статський радник П.В. Кондратьєв. Він цілком конкретно дав зрозуміти гласним, що більшість із них – це представники інтелігентного стану, і що саме це є підставою надати допомогу «сірому і темному люду» [26, с. 212]. Гучною стала заява гласного Д.А. Хрущова. Він запропонував взяти справу розвитку народної освіти до рук губернського земства, тому що тут зібралися люди зі всієї губернії, які знають потреби і нужди повітового населення. «У нас просять хліба, дамо ж хліба, а не камінь!» – сказав у заключенні своєї промови Д.А. Хрущов [26, с. 224].

Продуктивною виявилася діяльність спадкового дворянина, губернського гласного, головуєчого сільськогосподарського товариства М.М. Ковалевського. На земських зборах 8 грудня 1897 р. він заявив про допомогу сільським товариствам при відкритті шкіл. Щорічні витрати на спеціальні ремісничі училища становили 15300 руб.,

на підготовку вчителів – 6310 руб., на утримання двокласних училищ – 9000 руб., на пенсійний фонд вчителів – 500 руб. Метою земства він назвав боротьбу з бідністю та нещастям, які є найбільшим злом у суспільстві. М.М. Ковалевський запропонував подати клопотання до уряду та Міністерства фінансів про виділення на рахунок губернського земства 200 тис. руб. для того, щоб через 5-7 років у Харківській губернії існувало 799 початкових шкіл [26, с. 86–87]. Ці слова не були марними. Одночасно провідну роль у турботах про народну освіту взяли на себе губернські земські збори. За підтримки гласних Я.В. Кучерова та І.Т. Голенищева сесія губернських зборів 1897 р. прийняла рішення збільшити асигнування на шкільну освіту до 200 тис. руб., саме про таку суму йшлося у доповіді М.М. Ковалевського [26, с. 227]. Так, поступово із року в рік, населення повітів отримувало доступ до знань, а дворянські гласні долучалися до цієї благої справи.

Наступного, 1898 року при Харківському губернському земстві було засновано шкільну комісію, а у 1899 р. розпочало роботу шкільне бюро [3, с. 325]. Новоорганізовані органи сприяли більш швидким темпам шкільного будівництва. На кінець XIX ст. земства витрачали на народну освіту 16,5% кошторису. Із них: на земські школи – 8,7%, на духовні – 0,3%, на приватні – 0,6%, на утримання професійних шкіл – 4,1%, дотації на утримання казенних навчальних закладів складала 2,9%, витрати по нагляду за школами – 0,2%, на підготовку вчителів – 0,08% і на стипендії – 0,4%. Наведені дані витрат дають об'єктивну оцінку земських асигнувань на народну освіту [56, с. 8]

Завдяки активному залученню земських фінансів на освітньому програмі, у губернії збільшилася кількість навчальних закладів, що мало позитивний вплив на підвищення рівня грамотності серед сільського населення. Так, за даними першого загального перепису населення 1897 р., освічена частина населення губернії становила 16,8%, проти 6,2% першої половини 80-х років XIX ст. Серед селянства освічених налічувалося дещо менше – 12,0% [3, с. 326]. Такі показники свідчать про значні успіхи земців у сфері поширення грамотності серед населення. Активізація діяльності представників дворянства у земстві відбилася і на кількісному зростанні земських шкіл. Тож вже до 40-річного ювілею Харківського земства у губернії працювало 576 земських народних шкіл, у яких навчалася 31502 учнів; 1561 народне училище всіх відомств, в яких навчалася 108487 учнів і працювало 2275 вчителів [50, с. 62].

На початку XX ст. справа народної освіти ще гостро стояла на порядку денному у роботі земських органів. Так, 16 лютого 1902 р. голова Харківських повітових зборів, предводитель дворянства О.Д. Голіцин виніс на розгляд питання про будівництво двокласного училища у с. Пересічному. Аргументувавши тим, що це фабрично-заводський район, який потребував грамотних людей на виробництво. На будівництво потребувалося 22 тис. руб. Із них волость мала 5 тис. руб., Міністерство освіти надавало 1,5 тис. руб. Тому О.Д. Голіцин запропонував земству асигнувати решту 15,5 тис. руб. Ця пропозиція

викликала жваву суперечку. Так, професор Харківського ветеринарного інституту, дійсний статський радник П.А. Гордєєв зауважив, що на ці гроші можна збудувати дві школи для дітей, які щоденно долають 5-6 верст шляху до школи, або ж винаймають квартири. Але все ж таки це питання частково було вирішено. Для будівництва школи Пересічанському сільському товариству було виділено 5 тис. руб. [63].

Натомість дворянин, великий землевласник В.М. Духовський, гласний Ізюмських повітових зборів не підтримав звернення Довжанського сільського товариства про відкриття ремісничого класу при Довжанській початковій школі, посилаючись на недоцільність витрат земських коштів. В.М. Духовського мабуть не цікавило, що в Ізюмському повіті у 1900 р. не існувало жодної ремісничої школи, в якій би діти навчилися ремеслу. Однак за підтримки голови управи збори постановили відкрити при земській школі столярну майстерню і заклали у земській школі кошторис на 1901 р. 200 руб. на щорічне її утримання [27, с. 50–53].

Вивчаючи діяльність дворян у земських органах самоврядування, слід відмітити різні думки гласних, різні інтереси та цілі їхньої діяльності, які впливали на прийняття рішень. Так, у 1902 р. гласний Куп'янських повітових зборів дворянин Ю.В. Розаліон-Сошальський рекомендував гласним відкрити ще одне училище у шахтарській слободі Сватовій, якій конче були необхідні професійні робочі: ковалі, слюсарі, тощо. А ось початкову освіту він вважав даремною для селян. Натомість освіта, здобута у ремісничому училищі забезпечила б селянам матеріальне добробут [20, с. 7].

Не менш важливим питанням, яке турбувало харківське дворянство у рамках діяльності земських установ, був виховний процес. Тут варто відзначити дворянина, гласного Куп'янських повітових зборів 1911 р., члена управи В.С. Сиром'ятникова. Він переймався не тільки навчанням у початковій школі, його більше хвилювало виховання дітей. «Виховувати розум і волю, привчати до витримки, терпіння, порядку, старанності ... Відповідно до вимог психології дитини, шкільні заняття повинні бути поставлені у тісний зв'язок з практичними навиками...», такою бачив Сиром'ятников школу. А це, у зацікавлених вчителях і учнях, у існуванні тісного зв'язку між сім'єю і школою. Ці складові є доречними у шкільному вихованні і зараз, коли впроваджується реформа шкільної освіти. Саме з цією доповіддю шкільна комісія відрядила гласного В.С. Сиром'ятникова в якості представника від Харківських губернських зборів на Московський загальноземський з'їзд [12, с. 105–106].

Проводячи аналіз постанов і звітів Балківського, Лебединського і Харківського повітових земств і Харківського губернського земства за 1911 р., відмічається значний вплив дворянських гласних на рішення земств щодо розгалуження шкільної мережі [12]. Безперечною заслугою земців, і в першу чергу дворянства, було збільшення кількості навчальних закладів, що сприяло підвищенню рівня грамотності серед сільського населення. Так, за період 1908–1913 рр. середній показник грамотних у губернії становив 25,1% від загальної кількості сільського населення. Поряд із цим, у Харкові цей показник сягав 66,6% проти 36,9%

у 60-х рр. XIX ст. [48, с. 294, 302]. Тож на початок 1912 р. у Харківській губернії діяло 6 вищих навчальних закладів, 64 середніх загальноосвітніх, 123 середніх і нижчих спеціальних шкіл, 18 реальних училищ, 2062 початкових школи, із яких 953 утримувало земство [60, с. 274].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, період з 60-х рр. XIX – до початку XX ст. в Україні пройшов під знаком реформування, зокрема відбулося активне впровадження земської політики у сферу освіти. Хоча земства і не мали законодавчої влади, а сфера їхніх повноважень обмежувалася господарсько-культурними справами, проте у своїй більшості вони могли провести в життя постанови і рішення. Гласні, серед яких превалювало дворянство, поступово усвідомлювало необхідність розвитку шкільної на-

родної освіти, піднесення рівня грамотності населення. Вони провели велику роботу, яка передбачала створення розгалуженої мережі навчальних закладів, спільного громадського-державного матеріального утримання народних шкіл та училищ.

Разом з тим, діяльність гласних органів місцевого самоврядування в області народної освіти зводилася не тільки до фінансових планів та кількісних показників відкритих навчальних закладів. Вона включала покращення якості освіти, шляхом забезпечення шкіл учительським персоналом, вихованням дітей, комплектуванням начального приладдя та підручниками і цілою низкою питань позашкільної освіти. Отже, перед гласними земських установ стояло ще одне завдання: розвиток народно-бібліотечної справи, що буде розглянуто у наших подальших дослідженнях.

Список літератури:

1. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. Москва : Университетская тип., 1874. 52 с.
2. Богданов И.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и СССР. Москва : Статистика, 1964. 194 с.
3. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург : Тип. О.Н. Поповой, 1909. Т. 1. 724 с.
4. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург : Тип. О.Н. Поповой, 1909. Т. 2. 703 с.
5. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург : Тип. О.Н. Поповой, 1911. Т. 3. 709 с.
6. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург : Тип. О.Н. Поповой, 1912. Т. 4. VIII, 696, 104, XXIX с.
7. Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 1999. 19 с.
8. Головачев А.А. Десять лет реформ. 1861–1871 гг. Санкт-Петербург : Изд. Вестника Европы, 1872. 4, 398, 2 с.
9. Гордиенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. URL: <http://ysadba.genecms.com/upload/file/almanah/04/5.doc>
10. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 264 с.
11. Данилевский Г.П. Об образовании низших классов России. Сельские училища и народное образование в Харьковской губернии. *Отечественные записки*. 1864. № 4. С. 533–535.
12. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 г. (4 декабря 1911 г.). По отделу народного образования. Харьков : Тип. «Печатник», 1911. 169, 7 с.
13. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2002. 17 с.
14. Дякин В.С. Земство в третьей монархии (структура избирателей и гласных). *Исторические записки*. 1987. Т. 115. С. 88–126.
15. Евреинов Г.А. Прошлое и настоящее русского дворянства. Санкт-Петербург : Тип. А. Бенке, 1898. [4], II, 103 с.
16. Захарова И.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 20 с.
17. Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. Москва : Изд-во МГУ, 1968. 177 с.
18. Жуков С.М. Земські школи Харківської губернії (1865–1919 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2012. 19 с.
19. Журналы и постановления второго Харьковского губернского земского собрания с 1 по 21 декабря 1866 г. Харьков : Тип. И.Д. Гинзбурга, 1866. 116 с.
20. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 27, 28 и 29 сентября 1902 г. Купянск : Тип. В.Я. Попова, 1903. XIII, 374 с.
21. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда, бывшего в мае месяце 1868 г. Харьков : В универ. тип., 1868. 325 с.
22. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда, бывшего в мае месяце 1870 г. Харьков : В универ. тип., 1870. 280 с.
23. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда 3–7 июня 1874 г. Харьков : Тип. М.М. Гордона, 1874. 182 с.
24. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда 17–21 мая 1876 г. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1876. 110 с.
25. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда, с 10 по 15 июня 1879 г. Харьков : Тип-лит И.М. Варшавчика, 1879. 269 с.
26. Журналы очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 г. включительно, с прил. к ним экстренного 15 июня 1897 г. Харьков : Тип. и литогр. М.Ф. Зильберберга, 1898. 503 с.
27. Журналы 36 очередного Изюмского уездного земского собрания 9-11 сентября 1900 г. Изюм : Тип. Н.Б. Нутиса, 1901. 203 с.
28. Журналы чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания с 17 по 20 мая 1866 г. Харьков : Тип. И.Д. Гинзбурга, 1866. 132 с.
29. Календарь Харьковского губернского земства на 1913 г. Харьков : Печатня С.П. Яковлева, 1913. 329 с. 5 с. ил.
30. Калугін С.А. Земське самоврядування на Харківщині (1865–1917 рр.). Харків : Ун-т внутрішніх справ, 2000. 148 с.
31. Корф П.Л. Ближайшие нужды местного самоуправления. Санкт-Петербург : Тип. М. Стасюлевича, 1888. 124 с.
32. Кочергін І. Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 210–216.

33. Краткий очерк экономических мероприятий 23 земств России / Изд. Полтавской губ. земской управы. Полтава : Тип. Л. Фришберга, 1894. 246 с.
34. Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 1997. 185 с.
35. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 1998. 16 с.
36. Мордовцев Д.І. Десятилетие русского земства (1864–1875). Санкт-Петербург : Тип. А.А. Краевского, 1877. VI, 373 с.
37. Олійник Н.А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2008. 22 с.
38. Пазухин А.Д. Современное состояние России и сословный вопрос. Москва : В университетской тип. (М. Катков), 1886. 63 с.
39. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала XX в. Москва : Наука, 1977. 287 с.
40. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е : с 12 декабря 1825 по 28 февраля 1881. Т. 39 : в 3-х отд. Отд. 1-е : № 40457 : Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд. Собст. Его Имп. Величества Канцелярии, 1867. 973 с.
41. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 10 : в 2-х отд. Отд. 1-е : 1890 г. № 6927: Высочайше утвержденное положение о губернских и уездных земских учреждениях. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1893. 1017 с.
42. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1 января 1864 г. с послед. изм. и доп. по изд. 1886 г. Сергиев Посад : Тип. И.И. Иванова, 1915. 63 с. + 12 л. прилож.
43. Положение о народных училищах 14 июля 1864 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза». – Т. 3. 1865. 1434, 140, 42 стб., [3] с.
44. Положение о начальных народных училищах (1874 г.). *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург : Тип. В.С. Балашова. Т. 6. 1878. 1830 стб., 59 с., 40, 44 стб.
45. Проць Н.В. Вибори земських установ Харківської губернії (1865–1914 рр.). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Сер. : *Актуальні проблеми історії України: зб. наукових праць*. Харків, 2012. № 65(971). С. 56–67.
46. Проць Н.В. Господарсько-економічна діяльність представників дворянства в земських установах у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Сер. : *Історичні науки*. 2012. Вип. 106. № 9. С. 202–206.
47. Проць Н.В. Деятельность дворянских гласных Харьковского земства в начале Первой мировой войны. *European science*. 2015. № 5(6). С. 8–15.
48. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) : статистические очерки. Москва : Гос. стат. изд., 1956. 351 с.
49. Расходы министерства народного просвещения на 1832–1897 гг. *Энциклопедический словарь* / под ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург : Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. 1899. Т. 27 а. С. 206–207.
50. Рогова П.І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.) : монографія / наук. ред. О.С. Онищенко. Київ : Четверта хвиля, 2009. 270 с.
51. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти. *Світло*. 1911. Листопад.
52. Свод сведений о доходах и расходах по земским сметам и раскладкам за время с 1871 г. по 1880 г. вкл. / изд. Хоз. Департамента МВД. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1884. 154 с.
53. Свод сведений о доходах и расходах по земским сметам и раскладкам за 1884 г. и 1885 г. / изд. Хоз. Департамента МВД. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1885. 149 с.
54. Свод сведений о земских сметных доходах и расходах и о земских капиталах различных наименований за 1890 г. / изд. Хоз. Департамента МВД. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1891. 141 с.
55. Свод сведений о земских расходах, назначенных по сметам и действительным постановлениям за 1895 г. / изд. Хоз. Департамента МВД. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1898. 143 с.
56. Свод сведений 1) о земских доходах и расходах на 1897 г., 2) о земских капиталах, недоимках и долгах к 1 января 1899 г.; 3) о личном составе земских учреждений по дан. на 15 июня 1900 г. / изд. Хоз. Департамента МВД. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1900. 145 с.
57. Скалон В.Ю. Земские взгляды на реформу местного самоуправления. Обзор земских отзывов и проектов. Москва : Печ. С.П. Яковлева, 1884. 236 с.
58. Слабченко М.Є. Матеріали по економічно-соціалній історії України XIX ст. Київ : Держ. вид-во України, 1927. Т. 2. 278 с.
59. Статистический справочник по Харьковской губернии на 1911 г. / изд. Харьковской губ. земской управы. Харьков : Печ. С.П. Яковлева, 1911. 8, 183 с.
60. Статистические сведения о Харьковской губернии на 1913 г. / изд. Харьковской губ. земской управы. Харьков, 1913. 75 с.
61. Фальборк Г.А. Народное образование в России. Санкт-Петербург : Изд. О.Н. Поповой, 1912. 264 с.
62. Харьковский календарь на 1869–1906 гг. / изд. Харьк. губ. стат. ком. Харьков, 1869–1906.
63. Харьковский земский календарь на 1910 г. Харьков, 1910. 400 с.
64. Харьковский листок. 1902. № 653. 17 февраля (2 марта).
65. Шевченко О.В. Діяльність Бессарабського земства у поширенні народної освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. Вип. 14. С. 338–344.
66. Чарнолуцкий В.И. Земство и народное образование : очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных областях общественного образования. Санкт-Петербург : Тип. М.А. Александрова, 1911. Ч. 2. 345 с.
67. Циганенко Л.Ф. Участь дворян в органах державного і місцевого управління (на матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній). *Вісник КНУ ім. Т.Г. Шевченка*. Сер. *Історія*. 2010. Вип. 102. С. 52–55.
68. Южный край. 1880. № 12. 12 декабря.
69. Южный край. 1882. № 376. 28 января.
70. Южный край. 1882. № 390. 1 февраля.

References:

1. Bezobrazov V.P. Zemskie uchrezhdeniya i samoupravlenie. Moskva : Universitetskaya tip., 1874. 52 s.
2. Bogdanov I.M. Gramotnost i obrazovanie v dorevolucionnoy Rossii i SSSR. Moskva : Statistika, 1964. 194 s.
3. Veselovskij B.B. Istoriya zemstva za sorok let: v 4 t. Sankt-Peterburg : Tip. O.N. Popovoj, 1909. T. 1. 724 s.
4. Veselovskij B.B. Istoriya zemstva za sorok let: v 4 t. Sankt-Peterburg : Tip. O. N. Popovoj, 1909. T. 2. 703 s.
5. Veselovskij B.B. Istoriya zemstva za sorok let: v 4 t. Sankt-Peterburg: Tip. O.N. Popovoj, 1911. T. 3. 709 s.
6. Veselovskij B.B. Istoriya zemstva za sorok let: v 4 t. Sankt-Peterburg: Tip. O.N. Popovoj, 1912. T. 4. VIII, 696, 104, XXIX s.
7. Gavrysh R.L. Shkilna diyalnist zemskogo samovryaduvannya na Livoberezhnij Ukraini v 1865–1919 rr. : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Xarkiv, 1999. 19 s.
8. Golovachev A.A. Desyat let reform. 1861–1871 gg. Sankt-Peterburg: Izd. Vestnika Evropy, 1872. 4, 398, 2 s.
9. Gordienko E.S. O polozhenii selskogo khazyajstva i zemstva v Kharkovskoj gubernii. Rezhim dostupa: <http://ysadba.genecms.com/upload/file/almanah/04/5.doc>
10. Gerasimenko G.A. Zemskoe samoupravlenie v Rossii. Moskva : Nauka, 1990. 264 s.
11. Danilevskij G.P. Ob obrazovanii nizshikh klassov Rossii. Selskie uchilishha i narodnoe obrazovanie v *Kharkovskoj gubernii. Otechestvennye zapiski*. 1864. №4. S. 533-535.
12. Doklady Kharkovskoj gubernskoj zemskoj upravy gubernskomu zemskomu sobraniyu ocherednoj sessii 1911 g. (4 dekabrya 1911 g.). Po otdelu narodnogo obrazovaniya. Kharkov : Tip. «Pechatnik», 1911. 169, 7 s.
13. Drach O.O. Rozvytok pochatkovoyi osvity v Ukraini (1861–1917 rr.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Xarkiv, 2002. 17 s.
14. Dyakin V.S. Zemstvo v treteiyunskoj monarkhii (struktura izbiratelej i glasnykh). *Istoricheskie zapiski*. 1987. T. 115. S. 88–126.
15. Evreinov G.A. Proshloe i nastoyashche russkogo dvoryanstva. Sankt-Peterburg: Tip. A. Benke, 1898. [4], II, 103 s.
16. Zaxarova I.V. Rol zemstv u rozvytku narodnoyi osvity v Ukraini (1864–1917 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2002. 20 s.
17. Zakharova L.G. Zemskaya kontrreforma 1890 g. Moskva : Izd-vo MGU, 1968. 177 s.
18. Zhukov S.M. Zemski shkoly Xarkivskoyi guberniyi (1865–1919 rr.): avtoref. dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.01. Xarkiv, 2012. 19 s.
19. Zhurnaly i postanovleniya vtorogo Kharkovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya s 1 po 21 dekabrya 1866 g. Kharkov: Tip. I.D. Ginzburga, 1866. 116, 11 s.
20. Zhurnaly Kupyanskogo ocherednogo uezdno zemskogo sobraniya 27, 28 i 29 sentyabrya 1902 g. Kupyansk : Tip. V.Ya. Popova, 1903. XIII, 374 s.
21. Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobraniya Kharkovskogo uezda, byvshego v mae mesyacze 1868 g. Kharkov : V univer. tip., 1868. 325 s.
22. Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobraniya Kharkovskogo uezda, byvshego v mae mesyacze 1870 g. Kharkov : V univer. tip., 1870. 280 s.
23. Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobraniya Kharkovskogo uezda 3–7 iyunya 1874 g. Kharkov : Tip. M.M. Gordona, 1874. 182 s.
24. Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobraniya Kharkovskogo uezda 17–21 maya 1876 g. Kharkov: Tip. M. Zilberberga, 1876. 110 s.
25. Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobraniya Kharkovskogo uezda, s 10 po 15 iyunya 1879 g. Kharkov : Tip-lit I.M. Varshavchika, 1879. 269 s.
26. Zhurnaly ocherednogo Kharkovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya s 3 po 17 dekabrya 1897 g. vklyuchitelno, s pril. k nim ekstrennogo 15 iyunya 1897 g. Kharkov : Tip. i litogr. M.F. Zilberberga, 1898. 503 s.
27. Zhurnaly 36 ocherednogo Izyumskogo uezdno zemskogo sobraniya 9-11 sentyabrya 1900 g. Izyum : Tip. N.B. Nutisa, 1901. 203 s.
28. Zhurnaly chrezvyčajnogo Kharkovskogo uezdno zemskogo sobraniya s 17 po 20 maya 1866 g. Kharkov : Tip. I.D. Ginzburga, 1866. 132 s.
29. Kalendar Kharkovskogo gubernskogo zemstva na 1913 g. Kharkov : Pechatnya S. P. Yakovleva, 1913. 329 s. 5 s. il.
30. Kalugin S.A. Zemske samovryaduvannya na Xarkivshhyni (1865–1917 rr.). Xarkiv: Un-t vnutrishnix sprav, 2000. 148 s.
31. Korf P.L. Blizhajshie nuzhdy mestnogo samoupravleniya. Sankt-Peterburg: Tip. M. Stasyulevicha, 1888. 124 s.
32. Kochergin I. Katerynoslavski dvoryany v kulturno-prosvitnyczkomu procesi u drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. *Krayeznavstvo*. 2009. № 1-2. S. 210–216.
33. Kratkij ocherk ekonomicheskikh meropriyatij 23 zemstv Rossii / Izd. Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy. Poltava : Tip. L. Frishberga, 1894. 246 s.
34. Kurchenko V.V. Diyalnist zemstv Ukrainy u rozvytku osvity (1864–1914 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Xarkiv, 1997. 185 s.
35. Marmazova O.I. Prosvitnyczka diyalnist zemstv v Ukraini (kinecz XIX – pochatok XX st.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Doneczk, 1998. 16 s.
36. Mordovtzev D.L. Desyatiletie russkogo zemstva (1864–1875). Sankt-Peterburg: Tip. A.A. Kraevskogo, 1877. VI, 373 s.
37. Olijnyk N.A. Osvitnya diyalnist zemstv Chernigivskoyi guberniyi u drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Kyiv, 2008. 22 s.
38. Pazukhin A.D. Sovremennoe sostoyanie Rossii i soslovnij vopros. Moskva : V universitetskoj tipografii (M. Katkov), 1886. 63 s.
39. Pirumova N.M. Zemskoe liberalnoe dvizhenie: Soczialnye korni i evolyucziya do nachala XX v. Moskva : Nauka, 1977. 287 s.
40. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. 2-e : s 12 dekabrya 1825 po 28 fevralya 1881. T. 39 : v 3-kh otd. Otd. 1-e : № 40457 : Vysochajshe utverzhdennoe Polozhenie o gubernskikh i uezdnykh zemskikh uchrezhdeniyakh. Sankt-Peterburg : Tip. 2-go Otd. Sobst. Ego Imp. Velichestva Kanczelyarii, 1867. 973 s.
41. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. 3-e. T. 10 : v 2-kh otd. Otd. 1-e : 1890 g. №6927: Vysochajshe utverzhdennoe polozhenie o gubernskikh i uezdnykh zemskikh uchrezhdeniyakh. Sankt-Peterburg: Gos. tip., 1893. 1017 s.
42. Polozhenie o gubernskikh i uezdnykh zemskikh uchrezhdeniyakh 1 yanvary 1864 g. s posled. izm. i dop. po izd. 1886 g. Sergiev Posad : Tip. I.I. Ivanova, 1915. 63 s. + 12 l. prilozh.

43. Polozhenie o narodnykh uchilishhakh 14 iyulya 1864 g. Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshheniya. Sankt-Peterburg: Tip. t-va «Obshhestvennaya polza». – T. 3. 1865. 1434, 140, 42 stb., [3] s.
44. Polozhenie o nachalnykh narodnykh uchilishhakh (1874 g.). Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshheniya. Sankt-Peterburg: Tip. V. S. Balashova. T. 6. 1878. 1830 stb., 59 s., 40, 44 stb.
45. Procz N.V. Vybory zemskyx ustanov Xarkivskoy guberniyi (1865–1914 rr.). *Visnyk Nacionalnogo texnichnogo universytetu «XPI»*. Ser. : *Aktualni problemy istoriyi Ukrayiny: zb. naukovykh pracz*. Xarkiv. 2012. № 65(971). S. 56–67.
46. Procz N.V. Gospodarsko-ekonomichna diyalnist predstavnykiv dvoryanstva v zemskyx ustanovax u drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. (na materialax Xarkivskoy guberniyi). *Visnyk Chernigivskogo nacionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni T.G. Shevchenko*. Ser. : *Istorychni nauky*. 2012. Vyp. 106. № 9. S. 202–206.
47. Procz N.V. Deyatelnost dvoryanskikh glasnykh Kharkovskogo zemstva v nachale Pervoy mirovoj vojny. *European science*. 2015. № 5(6). S. 8–15.
48. Rashin A.G. Naselenie Rossii za 100 let (1811–1913 gg.) : statisticheskie ocherki. Moskva : Gos. stat. izd., 1956. 351 s.
49. Raskhody ministerstva narodnogo prosveshheniya na 1832–1897 gg. Encziklopedicheskij slovar / pod red. K.K. Arseneva, F.F. Petrushevskogo. Sankt-Peterburg : Izd. F.A. Brokgauz, I.A. Efron. 1899. T. 27 a. S. 206–207.
50. Rogova P.I. Pedagogichni biblioteki Ukrayiny (druga polovyna XIX – 20-ti roky XX st.): monografiya / nauk. red. O.S. Onyshhenko. Kyiv : Chetverta vxylya, 2009. 270 s.
51. Rusova S. Ukrayinski zemstva v spravi zavedennya narodnoyi osvity. Svitlo. 1911. Lystopad.
52. Svod svedenij o dokhodakh i raskhodakh po zemskim smetam i raskladkam za vremya s 1871 g. po 1880 g. vkl. / izd. Khoz. Departamenta MVD. Sankt-Peterburg: Tip. MVD, 1884. 154 s.
53. Svod svedenij o dokhodakh i raskhodakh po zemskim smetam i raskladkam za 1884 g. i 1885 g. / izd. Khoz. Departamenta MVD. Sankt-Peterburg: Tip. MVD, 1885. 149 s.
54. Svod svedenij o zemskikh smetnykh dokhodakh i raskhodakh i o zemskikh kapitalakh razlichnykh naimenovanij za 1890 g. / izd. Khoz. Departamenta MVD. Sankt-Peterburg : Tip. MVD, 1891. 141 s.
55. Svod svedenij o zemskikh raskhodakh, naznachennykh po smetam i dejstvitelnym postanovleniyam za 1895 g. / izd. Khoz. Departamenta MVD. Sankt-Peterburg: Tip. MVD, 1898. 143 s.
56. Svod svedenij 1) o zemskikh dokhodakh i raskhodakh na 1897 g., 2) o zemskikh kapitalakh, nedoimkakh i dolgakh k 1 yanvarya 1899 g.; 3) o lichnom sostave zemskikh uchrezhdenij po dan. na 15 iyunya 1900 g. / izd. Khoz. Departamenta MVD. Sankt-Peterburg: Tip. MVD, 1900. 145 s.
57. Skalon V.Yu. Zemskie vzyglyady na reformu mestnogo samoupravleniya. Obzor zemskikh otzyvov i proektov. Moskva : Pechatnyya S.P. Yakovleva, 1884. 236 s.
58. Slabchenko M.Ye. Materialy po ekonomichno-socialnij istoriyi Ukrayiny XIX st. Kyiv : Derzh. vyd-vo Ukrayiny, 1927. T. 2. 278 s.
59. Statisticheskij spravochnik po Kharkovskoj gubernii na 1911 g. / izd. Kharkovskoj gubernskoj zemskoj upravy. Kharkov : Pech. S.P. Yakovleva, 1911. 8, 183 s.
60. Statisticheskie svedeniya o Kharkovskoj gubernii na 1913 g. / izd. Kharkovskoj gubernskoj zemskoj upravy. Kharkov, 1913. 75 s.
61. Falbork G.A. Narodnoe obrazovanie v Rossii. Sankt-Peterburg: Izd. O.N. Popovoj, 1912. 264 s.
62. Kharkovskij kalendar na 1869–1906 gg. / izd. Khark. gubern. stat. kom. Kharkov, 1869–1906.
63. Kharkovskij zemskij kalendar na 1910 g. Kharkov, 1910. 400 s.
64. Kharkovskij listok. 1902. № 653. 17 fevralya (2 marta).
65. Shevchenko O.V. Diyalnist Bessarabskogo zemstva u poshyrenni narodnoyi osvity v drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* 2008. Vyp. 14. S. 338–344.
66. Charnoluskij VI. Zemstvo i narodnoe obrazovanie : ocherki iz proshlogo i nastoyashhego zemskoj deyatelnosti v razlichnykh oblastyakh obshhestvennogo obrazovaniya. Sankt-Peterburg : Tip. M.A. Aleksandrova, 1911. Ch. 2. 345 s.
67. Cyganenko L.F. Uchast dvoryan v organax derzhavnogo i miscevoogo upravlinnya (na materialax Katerynoslavskoyi i Xersonskoyi gubernij). *Visnyk KNU im. T.G. Shevchenko*. Ser. *Istoriya*. 2010. Vyp. 102. S. 52–55.
68. Yuzhnyj kraj. 1880. № 12. 12 dekabrya.
69. Yuzhnyj kraj. 1882. № 376. 28 yanvarya.
70. Yuzhnyj kraj. 1882. № 390. 1 fevralya.